
Nejsou rohy jako rohy: Vztah moderního pohanství a satanismu

Not All Horns are the Same: The Relationship Between Modern Paganism and Satanism

Miroslav Vrzal, FF MU, Ústav religionistiky
e-mail: miroslav.vrzal@mail.muni.cz

Matouš Vencálek, FF MU, Ústav religionistiky
e-mail: vencalek@mail.muni.cz

Abstract

The article focuses on the relationship between modern Paganism and Satanism at the level of the most significant Pagan and Satanist organizations and currents. It shows that the relationship of Paganism and Satanism is somewhat asymmetrical. On one hand, it is to a large extent shaped by the defensiveness of Pagans against the connection of Paganism (especially Witchcraft) with Satanism in the context of so called satanic panic and earlier perception of Witchcraft as the Devil-worship. Paganism mostly distances itself from Satanism. Within Paganism, Satanism is often perceived as part of Christianity, and Satan is not usually part of Pagan pantheons. On the other hand, Satanism does not usually correspond to the ideas of satanic panic about the worship of a Christian Devil and bloody sacrifice, because Satan is conceptualized there as a symbol of rebellion, progress, individualism, body and sexuality, as a motive force in Cosmos/Nature, or as an entity that brings people the gift of gnosis and a model to self-deification. Satanism also often operates with references to Pagan deities and the pre-Christian pagan past. It is somewhat more receptive to Paganism, and references to Paganism are commonly used in constructing oneself.

Keywords

Satanism, Paganism, witchcraft, satanic panic, Devil-worship

Klíčová slova

satanismus, pohanství, čarodějnictví, satanistická panika, uctívání Ďábla

Úvod

(Miroslav Vrzal)

Následující text se zabývá vztahem moderního pohanství a satanismu¹ na úrovni nevlivnějších pohanských a satanistických organizací a směrů.² Snaží se zachytit jeho základní kontury a také odlišnosti v tom, jak se současní pohané staví k satanismu a obráceně. Zaměřuje se také na roli veřejného obrazu pohanství a satanismu, se kterým se jak satanismus, tak pohanství vyrovnávají, a na základě nějž rovněž vytváří vztah vůči sobě navzájem.

Když se podíváme nejprve na veřejný obraz satanismu, tak satanismus je považován za jeden z nejkontroverznějších náboženských fenoménů současné doby a má mnoho aktivních odpůrců. Je často vnímán jako teistické uctívání Ďábla zahrnující krvavé oběti, což většinou u nevlivnějších satanistických organizací neodpovídá realitě, přestože lze nalézt i určité výjimky, které se k tomuto obrazu blíží, jako je *Order of Nine Angles*. Odpůrci satanismu se nacházejí jak na straně sekulárních aktérů, tak z pochopitelných důvodů zejména u křesťansky orientované části západní populace, která v něm spatřuje atak na svoji vlastní víru a uctívání svého dávného nepřítele. Podobná perspektiva se však nevyhnula ani pohanství. Moderní pohanství (především čarodějnictví) bylo totiž v průběhu 20. století zejména některými konzervativními křesťanskými kruhy také ztotožňováno s uctíváním Ďábla a považováno za projev satanismu, čemuž se pak pohanské organizace bránily a brání. Spojování pohanství se satanismem se projevovalo i veřejným stigmatizováním pohanů, což někdy vedlo dokonce i k jejich perzekuci či diskriminaci ve společnosti.

Důležitou roli v tom sehrála i tzv. satanistická panika, která v současnosti ještě doznívá. Ta odstartovala v USA na začátku 80. let, kdy někteří psychiatři pacienti hovořili při terapiích o tom, že byli v dětství zneužíváni tajnými satanistickými skupinami a byli při jejich rituálech svědky vražd (i malých dětí), kanibalismu, užívání drog a sexuálních orgií (Bromley, 1991: 57–60). Následně se zejména v USA, ale i v dalších zemích euroamerického okruhu rozšířila představa existence tajné konspirativní sítě satanistů, kteří mají své stoupence i mezi vysokými politiky a pronikají například i do školských zařízení, kde také shánějí děti ke svým krvavým obřadům (Bromley, 1991: 57–60; Cowan & Bromley, 2013: 180; podrobněji viz Victor, 1990).

Narativy satanistické paniky nicméně navazují na již daleko starší představy ohledně skrytých uctíváčů ďábla, se kterými se můžeme setkat už ve středověkých čarodějnických procesech (ale i dříve v souvislosti s vypořádáváním se církví s „heretickými“ skupinami). Čarodějnice a čarodějníci byli v tomto světle nahlíženi

¹ Moderní pohanství i satanismus můžeme vnímat jako proudy tzv. nových náboženských hnutí. Oba pak mají kořeny v okultismu přelomu 19. a 20. století (viz např. Granholm 2009: 90, který v této souvislosti zmiňuje Wicca a moderní čarodějnictví).

² Soustředujeme se tak primárně na oficiální vyjádření a doktrínu nevlivnějších pohanských a satanistických organizací. V rámci satanismu se bude článek věnovat zejména satanistickým organizacím a skupinám jako *Church of Satan*, *Temple of Set*, *The Satanic Temple*, *Order of Nine Angles*, *Church of Azazel* a *Order of Trapezoid*. V případě pohanství se pak omezujeme především na hnutí Wicca a moderní čarodějnictví, které tvoří nejvýznamnější směry současného pohanství, a také částečně na druidství.

jako tajná a zároveň velmi rozšířená „sekta“ uctívající Satana. Na čarodějnických sabatech s blasfemickými prvky měl pak být rituálně stvrzován pakt s Ďáblem, jenž byl často zobrazován jako hybridní rohaté monstrum se zvířecími rysy. Mělo zde rovněž docházet k obětováním dětí, kanibalismu a orgiím lidí společně se Satanem a démony. (Di Nola, 1998: 238–243). Satanistická (ale vlastně i čarodějnická) panika 20. století pak tyto obrazy reiterovala a zasadila do moderního kontextu politiky, vzdělávání, médií atd. (viz Victor, 1990).

Uvedené představy dodnes do značné míry determinují představy veřejnosti o satanismu, ale i o pohanství (hlavně čarodějnictví). Jak v textu ukážeme, vyrovnávání se s nimi má pak zároveň formativní roli i v rámci vztahu moderního pohanství a satanismu, na který se chceme zaměřit. Tato analýza nám napomůže uchopit to, jakým způsobem se moderní pohanství a satanismus v rámci vlastního vnímání „jeden druhého“ navzájem spolukonstruují.

Pohanství a satanismus

(Matouš Vencálek)

Moderní pohanství (jindy též novopohanství, současné pohanství či jen pohanství) se v dnešní podobě rozvíjí zhruba od 50. let 20. století, kdy se objevuje např. hnutí Wicca, které je spolu s moderním čarodějnictvím³ pokládáno za dodnes nejrozšířenější novopohanskou tradici (viz např. Hutton, 1999; Adler, 2006 či Lewis, 1999); a již jeden z „otců zakladatelů“ hnutí Wicca, britský úředník, spisovatel a amatérský antropolog a archeolog Gerald Gardner, se hned od začátku své „kariéry“ potýkal s množstvím útoků a obvinění ze satanismu. Na začátku 50. let se snažil „své“ náboženství (které však sám nikdy nenazýval *Wicca*, ale používal termíny *Witchcraft* či *Wica*) veřejně propagovat. Poskytnul několik rozhovorů pro noviny; ne všechny však vyzněly kladně – jeden z nich např. nesl titulky „Witches Devil-Worship in London!“ a informoval o tom, že v londýnských svatostáncích pořádají coveny, vedené kněžkami, obětní a sexuální rituály. (Hutton, 1999; kapitola *Gerald's people*). Nařčení ze satanismu provázejí moderní pohany i nadále, výrazněji však v křesťanských zemích a často z úst křesťanských představitelů.

Je vcelku pochopitelné, že křesťanství má pro hnutí, které se odkazuje buď ke konceptu čarodějnictví, křesťanstvím odmítanému a pronásledovanému, nebo k náboženským konceptům, s nimiž rané křesťanství soupeřilo, pramalé pochopení. Římskokatolická církev sice nikdy nedeklarovala oficiální postoj vůči modernímu pohanskému hnutí, hnutí Wicca či modernímu čarodějnictví, avšak menší, lokální křesťanské organizace tak činí poměrně často – v roce 2011 např. byla společností Catholic Truth Society ve Velké Británii vydána brožurka s názvem *Wicca and Witchcraft: Understanding the Dangers*. Autorkou je Elizabeth Dodd, dříve wiccanka, která konvertovala ke katolictví. Brožurka radí rodičům, co dělat, pokud se jejich dítě začne zajímat o čarodějnictví, a také uvádí instrukce, jak čarodějnice obracet na katolickou víru. Autorka dále uvádí, že s čarodějnictvím a hnutím Wicca jsou spojena velká nebezpečí, a to kvůli propojení s okultismem

³ Tyto dva pojmy bývají často, avšak mylně, zaměňovány – hnutí Wicca jakožto poměrně ucelený náboženský systém tvoří spíše podmnožinu širšího čarodějnického hnutí, označovaného jako Modern Witchcraft (Moderní čarodějnictví). Viz např. Ezzy (2003).

a se „zlým“ hnutím spojeným se satanistou Aleisterem Crowleyem. (Caldwell, 2011). Podle *Daily Mail* byla brožurka vydána v reakci na obavy, že čím dál větší množství teenagerů je přitahováno Wiccou, okultními praktikami a pohanstvím v důsledku „heroického vykreslování“ čarodějů a čarodějek v populární kultuře, např. v knižní a filmové sérii *Harry Potter* či *Čarodějův učeň* a mnoha televizních pořadech (Caldwell, 2011).

V internetovém časopise *Catholic Answers Magazine* se v článku „Witchcraft 101: Five Things Apologists Should Know“ dočteme, že čarodějnice v Satana nevěří, o pár řádků níže je již však vše uvedeno na pravou míru – čarodějnice satana neuctívají vědomě. Jinými slovy, ačkoliv Wiccané, čarodějové či pohané tvrdí, že Satana neuctívají, ba co víc, nevěří ani v jeho existenci, svými aktivitami se satanských praktik a služby Satanovi dopouštějí (Arnold, 2011).

To je zásadní moment, který se v křesťanské kritice novopohanství, hnutí Wicca a moderního čarodějnictví opakuje často: Eric Holmberg, kalvinista a člen skupiny The Apologetics Group, ve svém článku s názvem „Witchcraft and Satanism: Are they one and the same?“ uveřejněném na webu *Forerunner.com*, píše, že „ačkoliv wiccané odmítají spojení s ďáblem, přiznávají, že uctívají ‚Rohatého Boha jménem Pan‘. Je neoddiskutovatelným faktem, že Pan je univerzálním symbolem pro Satana. Napůl člověk, napůl kozel, Pan zůstává jedním z nejvýraznějších a nejznámějších symbolů pro antikrista.“ (Holmberg, 2008). Holmberg dále taktéž spojuje moderní čarodějnictví se „satanistickou teologií“ (Holmberg, 2008) Aleistera Crowleho.

Řeckokatolický kněz a exorcista Jack Ashcraft v příspěvku „Are Pagans Satanists?“ na svém blogu píše:

Ještě jsem nepotkal žádného pohana, který by tvrdil, že uctívá Satana. Takže abychom byli k pohanům féroví, nemůžeme říct, že to je jejich záměrem. Z Písma a z textů apoštolských otců ale víme, že tito duchové přírody, tito bohové a bohyně starověkých mýtů, jsou skutečně démoni. To neznamená, že pohan záměrně uctívá démona. Není tomu tak a tvrdit jim, že ano, je jak neefektivní, tak nesprávné. Nicméně, záměr stranou, v konečném důsledku to dělají [uctívají demony], aniž by to vůbec měli v úmyslu. A ti předkové, které někteří uctívají? Deuteronomium 18:10 nám říká, krom jiného, že se máme vyhnout nekromancii. (Ashcraft, 2011)

Asi nejdále jde protestant Steve Van Nattan na své stránce s názvem *Blessed Quietness Journal* (jehož šéf-editorem je dle stránek sám Ježíš Kristus⁴). Ten uzavírá svůj článek „Wicca and Satanism: Are they really totally unrelated as Wiccans claim?“, který je jinak víceméně kompilací úryvků ze Starého a Nového zákona, takto:

Nyní vidíme, že VŠICHNI, kteří rebelují proti Bohu a Jeho Synu, Ježíši Kristu, jsou vyznavači stejného náboženství. Co si ONI myslí, je stoprocentně nepodstatné. Ať už wiccané, hinduisté, satanisté, nacisté, pohané, ‚křesťanští‘ pohané, ‚křesťanské‘ čarodějnice či jen pivo pijící obyčejní rebelové, VŠICHNI jsou vyznavači náboženství, které uctívá Satana a ďábla. Tato rebelie a sebevelebení je jejich volbou. Všichni jsou členy Satanovy církve a stráví věčnost

⁴ Viz <http://www.blessedquietness.com/>.

se Satanem pokryti červy a škvařící se v plamenech. Přeji si, aby se káli a obrátili k Ježíši Kristu jako jejich svrchovanému Pánu. Nedovedeme si ani představit, jak budou za své současné volby trpět. Toto je definice daná Bibli krále Jakuba, která je v těchto věcech poslední a jedinou autoritou. (Van Nattan, n.d., zvýraznění původní)

Ačkoliv, jak již bylo uvedeno výše, žádný oficiální postoj římskokatolické ani jiné křesťanské církve vůči novopohanství, hnutí Wicca či modernímu čarodějnictví doposud neexistuje, k novopohanství se vyjádřil bývalý papež Benedikt XVI. v encyklice *Caritas in Veritate* z roku 2009 a později také ve svém poselství k světovému dni míru z roku 2010. Hlava římskokatolické církve na jednu stranu vyzývá k úctě k přírodě, ale na stranu druhou varuje před chápáním přírody jako něčeho důležitějšího, než je lidská bytost. To podle papeže vede k „přístupům novopohanství nebo nového panteismu“. Lidská spása podle něj nemůže vzejít z přírody samotné. Stejně tak ale odmítá i opačný extrém, který absolutizuje technologii a lidskou sílu, a který ústí v těžký útok nejen na přírodu, ale také na lidskou důstojnost samotnou (Benedikt XVI, 2009a: par. 48; srov. také Benedikt XVI, 2009b).

Z negativního vnímání novopohanů, wiccanů a vyznavačů moderního čarodějnictví ze strany společnosti vychází i případy, kdy tito lidé museli, a stále musí, čelit náboženské diskriminaci ze strany společnosti a států, ve kterých žijí. V USA např. až do roku 2007 marně bojovali příslušníci ozbrojených sil a jejich rodiny o to, aby padlí vojáci-wiccané mohli mít na svých vojenských náhrobcích patřičný náboženský symbol, tedy pentagram. Do té doby existovalo 38 uznaných symbolů náboženských věr zesnulých vojáků. Podle *The New York Times* obvykle trvá náboženské skupině pouze několik týdnů, aby získala schválení svého symbolu, v případě hnutí Wicca to trvalo 10 let a úřad pro záležitosti vojenských veteránů (*United States Department of Veteran Affairs*) pentagram jako náboženský symbol uznal až po žalobě, které čelil. Důvodem měla být právě náboženská diskriminace, neboť „mnoho Američanů nepovažuje Wiccu za náboženství, nebo se mylně domnívá, že wiccané jsou uctívající Dábla.“ (Banerjee, 2007).

Již v roce 1999 ale bylo wiccanským vojákům v texaském Fort Hood dovoleno praktikovat jejich náboženství; tehdejší texaský guvernér a pozdější prezident G. W. Bush se však v reakci na to nechal slyšet, že si nemyslí, že by čarodějnictví bylo náboženstvím a že si přeje, aby armádní představitelé toto své rozhodnutí přehodnotili (Banerjee, 2007). Proti tomuto povolení protestoval také reprezentant kongresu Spojených států Bob Barr, podle nějž:

nastoluje nebezpečný precedent, který může snadno vyústit v to, že bude armádou pod hlavičkou „náboženství“ podporováno provozování všemožných bizarních praktik (...) Co bude dál? Budou ozbrojené síly nuceny cestovat s obětními zvířaty pro satanské rituály? Budou rastafariáni požadovat do svých přídelů zahrnutí ritualistických marihuanových cigaret? (Robinson, 1999)

V květnu roku 2013 byl mezi povolené náboženské symboly na náhrobcích amerických vojáků zařazen také Mjölknir, tedy Thorovo kladivo, symbol spojený

především s Ásatrú a dalšími tradicemi severského novopohanství (Elysia, 2013). V lednu 2017 pak mezi povolené symboly přibyl také awen, symbol moderního druidství (Ward, 2017).

V roce 1985 se senátor Jesse Helms a reprezentant Robert Walker pokusili v obou komorách kongresu Spojených států amerických prosadit dodatek, který by zakazoval novopohanským a čarodějnickým organizacím žádat o úlevy na daních, o které mohou ze zákona usilovat všechna náboženská hnutí. Legislativní asistent kongresmana Walkera k tomu při představování návrhu prohlásil, že „pokud se někdo modlí pro strašlivé věci a píchá jehly do voodoo panenek, nejedná se o náboženství, které by mělo být podporováno úlevou na daních.“ Proti návrhu se okamžitě zvedla vlna protestů jak ze strany novopohanských organizací, tak organizace American Civil Liberties Union (ACLU). Oba návrhy byly kongresem zamítnuty. (Guiley, 1989: 159)

Rob Wilson, starosta australského města Casey, vydal v roce 2003 tiskovou zprávu, ve které vyjádřil obavy, že se městskou radu pokouší převzít satanistický kult – ze satanismu v ní obvinil Olivii Watts, vyznavačku moderního čarodějnictví, která se ucházela o místo v městské radě. V důsledku toho byla násilně napadena, jindy jí byla oknem prohozena cihla, vandalové jí poničili zahradu a také poškodili auto. (Berry, 2004)

V roce 1999 byl Dr. Ralph Morse, učitel dramatu na střední škole v Essexu ve Velké Británii, propuštěn z pracovního poměru poté, co vyšlo najevo, že je wiccan a že byl zvolen do vedoucí pozice v rámci britské Pohanské federace. Ředitel školy argumentoval tím, že nechce být spojován s Pohanskou federací, a že se škola distancuje od jejich světa magie a čarodějnictví. (Strmiska, 2005: 31–32)

Ve světle diskriminačního zacházení, kterého se jim dostává, je pochopitelné, že se novopohané a novopohanské organizace vůči nařčením ze satanismu a uctívání zla zpravidla poměrně důrazně vymezují. V 80. letech se Spojenými státy a následně mnoha dalšími zeměmi šířila tzv. satanistická panika, která se výrazně dotýkala i Wiccanů a dalších novopohanů, kteří byli veřejností a médií obvykle řazeni do stejné kategorie jako satanisté, kteří (domněle) unášejí po celých Spojených státech děti a zneužívají je a obětují při černých mších. Aby bojovaly s dezinformacemi o pohanství, 109 pohanských skupin se v roce 1988 spojilo a vytvořilo „Rezoluci proti zneužívání přírodního náboženství“⁵ (Strmiska, 2005: 301). Její text zní takto:

My, níže podepsaní, jakožto vyznavači pohanských a novopohanských přírodních náboženství, včetně hnutí Wicca či novopohanského čarodějnictví, praktikujeme množství pozitivních, povznášejících věr, které jsou zasvěceny léčení jak nás samých, tak Země. Jako takoví neobhajujeme ani neomlouváme žádné činy, které vykořisťují druhé, včetně těch zakázaných zákonem. Jelikož jednou z našich nejobecněji uznávaných zásad je příkazání wiccanského rede „nikomu neublížuj,“ absolutně odsuzujeme praktiky zneužívání dětí, sexuálního zneužívání a jakékoli jiné formy zneužívání, které ubližuje tělům, myslím a duchům jejich obětí. Uznáváme a uctíváme posvátnost Přírody v naší Matce Zemi a provádíme své obřady uctívání způsobem, který je etický, soucitný a ústavně chráněný. Ani neuznáváme a neuctíváme křesťanského

⁵ „The Earth Religion Anti-Abuse Resolution.“

dábla, „Satana,“ který se v našich pohanských panteonech nevyskytuje. Nebudeme tolerovat hanobení či urážky našich církví, kléru či kongregací a jsme připraveni bránit svá občanská práva takovými právními akcemi, které seznáme potřebnými a vhodnými. (The Witch Sanctuary, n.d.)

Rozšířenost představy spojující např. hnutí Wicca se satanismem ilustruje také příručka pro vojenské kaplany vydávaná odborem armády Ministerstva obrany Spojených států amerických. Již v její verzi z roku 1990 najdeme popis hnutí Wicca obsahující následující pasáž:

Je velmi důležité být si vědom toho, že Wiccané žádným způsobem neuctívají ani nevěří v „Satana,“ „Dábla,“ ani žádnou podobnou entitu. Zdůrazňují, že „Satan“ je symbolem rebelie proti a převrácením křesťanské a židovské tradice. Wiccané nezlořečí Bibli. Pokládají ji zkrátka za jeden z mnoha světových mytických systémů, byť méně vztažitelný k jejich ústředním hodnotám než některé jiné, ale stále zasluhující právě tolik respektu, jako každý jiný. (Religious Tolerance, n.d.)

Oberon a Morning Glory Zell-Ravenheart, spoluzakladatel a někdejší velekněžka Church of All Worlds (CAW), apologetiku moderních pohanských a čarodějnických směrů shrnují takto:

Zdá se býti nutným uvést každou diskusi o čarodějnictví vysvětlením, že novopohanské čarodějnice nejsou satanisté. Křesťanský anti-Bůh, Satan, nemá v pohanských panteonech místo, ani mytologicky, ani teologicky. Čistě a jednoduše, satanismus je temnou stránkou křesťanství, a satan není ničím jiným, než kolektivním *id* křesťanů. (Zell & Zell, n.d.)

Na stránkách České pohanské společnosti, jedné z nejvýznamnějších českých zastřešujících pohanských organizací, nalezneme vedle výčtu, co pod pojem „pohanství“ řadí, také výčet toho, co pod tento pojem neřadí – vedle např. svobodného zednářství, buddhismu a New Age je zde uveden také právě satanismus. (Česká pohanská společnost, n.d.)

Důrazné odmítnutí spojování svého náboženství se satanismem najdeme i u dvou největších druidských novopohanských organizací, jimiž jsou v současnosti *Ár nDraíocht Féin* (ADF) a *Order of Bards, Ovates and Druids* (OBOD). Na stránkách druhé jmenované se dočteme následující:

Dalším omylem je, že druidové a čarodějnice praktikují satanismus. K tomu je potřeba věřit v bytost jménem Satan, a praktikování zahrnuje provedení obráceného křesťanského rituálu známého jako černá mše. Druidové a čarodějnice nevěří v entitu zvanou Satan, nebo takovou, která operuje tak, jak [Satan] operovat má. Rozhodně neprovádí žádné obrácené křesťanské obřady. Ve skutečnosti jsou někteří druidové křesťané a byli by hluboce uraženi, kdyby byli házeni do tohoto pytle. Koneckonců, arcibiskup z Canterbury je druidem velšského národního Eisteddfodu. (OBOD, n.d.)

Isaac Bonewits, zakladatel ADF, si ve svých vyjádřeních o satanismu a satanistech nebere žádné servítky – satanisty dělí na liberálně-heterodoxní či „hippie/punk/gothic“ satanisty, kteří zdůrazňují revolucionářskou či luciferiánskou stránku satanského mýtu, na konzervativně-ortodoxní či „fašistické“ satanisty, kteří jsou podle něj typicky ve středním věku, nevzdělaní a neúspěšní, jsou pravicovými satanisty a zdůrazňují diktátorskou stránku obrazu Satana – „moc znamená právo“. Dalším typem jsou satanisté čistě sociopatičtí či „vyšinutí,“ kteří jsou posedlí smrtí, mučením, znásilňováním a šílenstvím křesťanského satanského archetypu. Posledním typem jsou podle Bonewitse „sladce mluvící (nebo někdy jen ukňouraní) internetoví satanisté,“ kteří rádi podsouvají plytké argumenty o tom, že satanismus a pohanství jsou ve skutečnosti jedno a to samé. Dále tvrdí, že „Satan je polobohem vytvořeným ranými křesťany, aby pohaněli paleopohanské rohaté bohy a naplnili nutnou roli zlého boha, který bojuje proti jejich dobrému bohu,“ vyzývá ke stranění se satanistů a hovoří o morální povinnosti novopohanské veřejnosti podporovat antisatanistické okultní obchody (Bonewits, 2005).

Jakkoliv je apologetika pohanů ve světle satanistické paniky a diskriminace, kterým museli a musejí čelit, pochopitelná, dopouští se při ní často podobných dezinterpretací ohledně satanismu, proti jakým sami bojují v případě svojí víry – jak je patrné z výše uvedených příkladů, chápání satanismu se u pohanů ve většině případů omezuje na jeho vnímání jako „obráceného křesťanství“, někdy přímo i jako teistické uctívání křesťanského Ďábla, nebo jej rovnou haní a zesměšňují, jak jsme viděli např. u Bonewitse.

Satanismus a pohanství

(Miroslav Vrzal)

Obráceně je situace trochu odlišná a vztah nejvýznamnějších satanistických skupin a organizací vůči pohanství je postaven na trochu jiných základech. Zatímco pohané se od satanismu většinou distancují, satanisté se někdy za pohany sami označují (Partridge, 2006: 326). Obecně je satanistické milieu velmi rozdrobené na dílčí, většinou malé skupinky. Existuje však i několik velkých zavedených satanistických organizací jako je *Church of Satan*, která vznikla již v roce 1966 v USA a záhy měla tisíce členů po celém světě. Je však třeba ještě říci, že většina satanistů nemá potřebu se nikde organizovat – pokud pomineme třeba internetová fóra a skupiny na sociálních sítích – a volí spíše individuální cestu. Současní přední autoři věnující se satanismu (viz Petersen [2009; 2005]; Dyrendal [2008] či Dyrendal, Lewis a Petersen [2016: 4–6]) používají rozdělení satanismu na 3 ideální typy, které lze v návaznosti na ně popsat zhruba následovně.

Prvním je racionalistický satanismus, reprezentovaný zejména *Church of Satan*, jež byla nejvlivnější formou satanismu ve 20. století (což platí dodnes, i když nemá již tolik dominantní postavení), a také jejími odnožemi a následníky. Tento druh satanismu lze popsat jako materialistický (někdy až ateistický) satanismus. Je zaměřený zejména na tento svět a úspěšnost satanisty v něm. Zdůrazňuje zvířecí podstatu člověka, je výrazně egocentricky orientovaný, vykazuje hedonistické prvky s důrazem na uspokojení vlastních potřeb a tužeb, včetně těch sexuálních. Staví se otevřeně proti křesťanské morálce (oproti křesťanskému altruismu například staví právo na odplatu), kterou vnímá jako pokryteckou. Satan je zde

symbolem rebelie, individualismu, síly a také pokroku, spíše než metafyzická bytost identifikovatelná s křesťanským Satanem.

Druhým typem je ezoterický satanismus, který je zaměřen zejména na vlastní sebeaktualizaci, jež je vnímána v paradigmatu stezky levé ruky (Left-Hand Path⁶) jako sebezbožštění (tedy ne splynout s bohem/univerzem, ale „stát se sám bohem“), probuzení nového nesmrtelného vědomí či přesunutí vlastního bytí na jinou úroveň. Důležitou roli zde hraje magický vývoj satanisty. Ezoterický satanismus se snaží být více uzavřený ve smyslu utváření exkluzivistických skupin a zahrnuje často různé stupně iniciace předpokládající dosažení určité úrovně znalostí a dovedností. Formou organizace se často tyto formy podobají okultním řádům, které jsme mohli zaznamenat už v první polovině 20. století jako O.T.O. a podobně. Ezoterický satanismus má obecně také více teistické tendence a Satan je vnímán buď jako určitá energie či princip v přírodě, který je třeba emulovat nebo následovat, případně přímo jako reálná bytost, která však není většinou křesťanským Ďáblem. Typickým příkladem je pak *Temple of Set*, který se v roce 1975 odštěpil od *Church of Satan*, a který Satana vidí jako předkřesťanského egyptského boha Seta. Ten však není přímo předmětem uctívání, ale spíše vzorem k následování na cestě k sebeideifikaci a nesmrtelnému vědomí. Přináší člověku (na rozdíl od zvířat) dar intelektu a černého plamene, který v sobě každý satanista může zažehnout a probouzet svůj vlastní potenciál na cestě k sebezbožštění.

Třetím typem je pak reaktivní paradigmaticky konformní satanismus, který je oproti předchozím typům silně vázaný na křesťanskou démonologii a pojetí Ďábla. Je častý zejména u satanismu mladistvých a je reprodukován některými metalovými skupinami – zejména těmi blackmetalovými. Tato forma satanismu používá víceméně křesťanský narativ o Ďáblu a staví se, a to někdy značně militantně, po jeho boku společně s démonickými bytostmi na stranu „zla“, brojící proti Bohu a jeho řádu. Toto pojetí je často doprovázeno i hororovou estetikou z populární kultury. Témata zla jsou zde však používána často jen symbolicky jako způsob rebelie a kontroverze se šokovou hodnotou. Zároveň však také vystupují jako protestní komunikace s okolní společností/dominantní náboženskou tradicí, vůči níž se takto tento typ satanismu transgresivně vymezuje, avšak často bez nějaké propracovanější spirituální konceptualizace používaných obrazů. Na druhou stranu samozřejmě existují jedinci či skupiny, které nahlíží na satanismus tímto prizmatem i na ontologické úrovni. Věří pak v reálnou existenci démonů a Satana, s nímž se někdy snaží i rituálně komunikovat. Příkladem mohou být *Bestie di Satana (Satanovy bestie)*, což byla skupina mladých kolem jedné italské deathmetalové skupiny Ferocity (viz Introvigne, 2016: 545), jež po údajných příkazech od Satana nakonec páchala i rituální vraždy. Reaktivní paradigmaticky konformní satanismus reprezentuje svým způsobem inverzní křesťanství (také proto tento název), což o předchozích dvou typech říci nelze, protože koncepci Satana z křesťanského pojetí výrazně detradicionalizují a doplňují o další vlivy (Petersen, 2009: 1–2).

Jak také uvádí Dyrendal, Lewis a Petersen (2016: 6–7), u těchto 3 kategorií jde o ideální typy, které nám slouží k uchopení současného satanismu, ale v realitě se

⁶ Jde o označení pro spirituální proudy s výrazným důrazem na individualismus, sebezbožštění a antinomismus – záměrné překračování společenských norem a konvencí (Granholm, 2009: 88–89).

mohou více či méně navzájem prolínat. Různé formy satanismu však sdílí témata jako nonkonformismus, transgresi sociálních norem, individualismus a někdy přímo elitářství. Charakteristikou satanismu je také programová opozice vůči křesťanství (Lužný, 1997: 81), na nějž se také výrazně symbolicky odkazují. Cíleně pak při utváření své identity pracují s kontroverzí, kterou vyvolávají identifikace s kulturními koncepty běžně vnímanými jako symboly zla, jež Satan ztělesňuje. Satanismus je zároveň příkladem temných spiritualit, jejichž pohled na svět vychází z určitého (i když ne striktního) dualismu, když se identifikují s temnotou, aby se vymezily proti stávajícímu společenskému a náboženskému řádu, přičemž s temnými aspekty zde zároveň pracují jedinci v rámci vlastního duchovního vývoje (Moberg, 2009: 113–114; Vrzal, 2015: 9–12). Většina satanistických organizací však nereprezentuje obrácené křesťanství s jeho konceptem Ďábla a oslavu zla, ale podobně jako jiné směry v alternativním spirituálním milieu cílí na člověka, jeho rozvoj a úspěch, jak popisuje Asbjørn Dyrendal (podle Petersen, 2009: 2) alespoň u mainstreamových forem satanismu jde spíše o určitou formu „humanismu s rohy“.

Na rozdíl od pohanství, u kterého pro většinu jeho vyznavačů není Satan součástí panteonu božstev, ke kterým se vztahují, u satanismu (ve všech třech variantách) je situace poněkud odlišná a odkazování se na předkřesťanská evropská pohanská božstva, i když třeba jen symbolicky, zde není nic výjimečného. Jinými slovy, pohanská božstva jsou při konstrukci satanismu celkem běžně užívána (i když značně detradicionalizovaně). Například již zakladatel *Church of Satan* Anton Szandor LaVey přímo popisuje vzývání některých pohanských bohů při svých rituálech. Příkladem může být rituál s názvem „Homage to Tchoth“, který předkládá ve své knize *The Satanic Rituals* (1972: 131–150). Tento rituál LaVey vztahuje ke slovanské mytologii (konkrétně hovoří primárně o Rusku) a pohanským božstvům, která nazývá Pyerun, Volos, Zorya, Iarylo či Stribog. Zároveň je označuje za „temné síly“ (*dark forces*), s čímž by jistě řada pohanů nesouhlasila a považovala to za dezinterpretaci. Pro LaVeye nicméně tato božstva mohou být silami temnoty, protože byla křesťanstvím demonizována a v satanistickém „dualistickém“ diskurzu stojí v opozici vůči křesťanství a jeho kultuře, a tedy na straně temného panteonu, který u něj zahrnuje i božstva z jiných kultur, jako třeba bohyni Kálí.⁷

Uvedený vztah k pohanským božstvům pak dobře ilustruje i následující úryvek jednoho z členů *Prvního Česko-Slovenského Chrámu Církve Satanovy* (PČSCHCS)⁸, reagující na to, že někteří pohané jsou z jeho pohledu příliš citliví na spojování pohanství a satanismu.⁹

Takže pohanství a SATANISMUS. Existují dva (zdá se, že v této záležitosti nesmiřitelné) tábory: (Novo)pohané, kteří satanismus zásadně ODMÍTÁJÍ

⁷ V LaVeyově *Satanské bibli* (LaVey, 1991: 48–50) pak můžeme nalézt seznam různých pekelných jmen, reprezentujících „temná“ božstva a postavy z panteonů celého světa a kultur, najdeme zde také postavy ze severské mytologie jako Loki a Fenriz.

⁸ PČSCHCS rovněž vychází z laveyovského satanismu, i když se v posledních letech posouvá více do ezoterních rovin.

⁹ Všimněme si také, že následující úryvek přichází také s interpretací pohanské minulosti. I když by se s touto interpretací, která například hovoří o primátu materiálního světa nad svět oním, řada pohanů zřejmě neztotožnila, ukazuje úryvek na způsob konstrukce pohanské minulosti laveovským satanismem.

a pohoršuje je jakékoli spojení pohanství a satanismu, byť by šlo jen o odkaz na webové stránce. A pak jsou tu pohané, kteří s tím nemají sebemenší problém a přijímají satanismus prostě jako jeden z možných světonázorů, které jsou pohanům k dispozici.

(...)

Po pravdě řečeno se LaVeyovský satanismus jako životní filosofie pohana přímo nabízí! Zdůrazňuje to, co bylo důležité i pro naše předky – především primát tohoto světa nad světem oním, důraz na materiální zisk v souvislosti s rituály, spojení se zemí, vyvýšení tělesných radostí a emocionálního uspokojení, právo milovat ty, kdo si to zaslouží a nenávidět své nepřátele, právo se bránit, místo nastavení druhé tváře, právo být pyšný na své úspěchy a nepodlézat božstvům pod tíhou pocitu viny...

(...)

...vzývám pohanské bohy a současně jsem satanista. A jsem na to patřičně hrdý! (Polák, 2009)

S polemikou se současným pohanstvím striktně odmítajícím satanismus přichází například i *Church of Azazel* (CoA) a její hlavní představitelka Diane Vera, která se mimo jiné velmi aktivně angažovala v boji proti satanistické panice.¹⁰ Vera hovoří o tom, že by pohané satanistům neměli podsouvat, že jsou součástí křesťanství, protože jak uvádí, například i wiccané (ale obecně současní pohané), jsou post-křesťané ve smyslu toho, že se nutně vztahují nějakým způsobem ke křesťanské kultuře, z níž vycházejí a s níž se nějakým způsobem vyrovnávají. Satanismus podle Diane Vera pak není „křesťanskou herezí“ a „satanisté invertovaní křesťané“. Satanisté totiž čerpají z různých zdrojů jak dávných, tak moderních. Odkazuje pak na to, že někteří teističtí satanisté podle ní ztotožňují Satana s předkřesťanskými božstvy jako například Set, Enki, Pan, nebo Šiva či jej vnímají v (výše uvedeném, spíše symbolickém) laveyovském duchu. Teistický satanismus má tak z jejího pohledu k pohanství vlastně poměrně blízko, i když pohané a satanisté akcentují trochu odlišné věci. (Vera, 2005) Dodejme ještě, že CoA sama reprezentuje jednu z forem teistického satanismu, konkrétně polyteistického satanismu. Věří tedy v existenci různých bohů. Konkrétně se vztahují zejména k božstvům „Lilith, Prometheus, Ishtar, Pan a Lucifer-of-Sophia, které označují jako povstávající bohy moderního Západu“ (*Rising Gods of the modern West*). Ústředním božstvem je pro CoA však právě Satan/Azazel, vnímaný jako bůh tohoto světa, ale i vnitřní vůle člověka. Je zároveň bohem hereze ve smyslu nositele nových idejí, vyzyvatele všech dogmat a strnulosti.¹¹

¹⁰ Nejvýznamnější satanistické organizace jako *Church of Satan* a *Temple of Set* pochopitelně rovněž čelily veřejným obviněním vycházejícím ze satanistické paniky založené na představě rozsáhlé satanistické konspirace a dřívějších představách o satanismu jako uctívání křesťanského Ďábla, které zahrnuje rituální vraždy, včetně zabíjení dětí. Jejich čelní představitelé se tyto představy aktivně snažili vyvracet. Diane Vera z *Church of Azazel* k tomu pak shromáždila i řadu materiálů, které lze nalézt na oficiálním webu CoA (Vera, 2006a).

¹¹ CoA podle svých slov také propaguje náboženskou toleranci, vymezuje se nicméně proti „netolerantním a fanatickým“ formám křesťanství a islámu, což vidí jako celosvětově nebezpečný a narůstající trend (Vera, 2011). Vymezuje se ale například i vůči spojení satanismu a neonacismu, se kterým se lze u některých satanistických skupin setkat, přičemž neonacismus vidí jako v rozporu se satanistickým důrazem na svobodu a individualismus (Vera, 2006b).

Podobně (i když v neteistickém smyslu) nahlíží na Satana i jedna z dnes nejviditelnějších¹² satanistických organizací *The Satanic Temple* (TST), která vznikla v USA v roce 2013. Satan v perspektivě TST symbolizuje rebelii vůči tyranii a osobní svobodu, přičemž se tak odkazuje k romantickému pojetí Satana jako antiautoritářského rebela. TST navazuje na laveyovský satanismus, i když jej výrazně posouvá jinam, když odmítá například sociální darwinismus *Church of Satan* (The Satanic Temple, n.d.). Místo toho dává důraz na rovnost a svobodu a angažuje se například za práva LGBTQ a náboženských menšin (včetně pohanů). Po *Church of Satan* zdělila TST důraz na racionalismus a ateistické/agnostické výklady satanismu, zároveň však také uznává důležitost náboženských rituálů, která u TST často hrají roli veřejné performance a aktivistických happeningů v rámci různých kampaní. TST se zastává i pohanských organizací jakožto démonizované náboženské minority, která by se podle TST mohla inspirovat i jejich vlastním aktivismem (viz Ward, 2014).

Zřejmě nejznámější teistickou formou satanismu je již zmiňovaný *Temple of Set*, založený jako odštěpenecká skupina od *Church of Satan* Michalem Aquinem a Lilith Sinclairovou. Aquino se vymezil vůči – z jeho pohledu – příliš materialisticky orientované *Church of Satan* a snažil se vytvořit intelektuálnější a okultnější formu satanismu (viz také Goodrick-Clarke, 2006: 273–274). V legitimizaci vlastního systému udělal Aquino „skok“ daleko před příchod křesťanství, když integroval některé prvky staroegyptského náboženského systému do svého pojetí satanismu, respektive setismu. Do něj jako ústřední koncepci zasadil postavu egyptského boha Seta (Prince temnoty, vnímaného zároveň jako určitá inteligence v kosmu, viz Flowers [1997: 231–233]) a proces xeper jako „vcházení“ do jiné formy bytí pomocí poznání a magické praxe, zahrnující rovněž ovlivňování objektivního světa v souladu s vlastní vůlí. Aquino byl mimo jiné fascinovaný i tématem Třetí říše a okultismu s germánskými pohanskými prvky a také populárním mýtem SS jako tajného okultního řádu (Goodrick-Clarke, 2006: 270). I v souvislosti s tím pak rekonstruoval jako součást *Temple of Set* již dříve LaVeyem založený řád *Order of the Trapezoid*. Dal mu podobu mysterijního „rytířského řádu“, zasvěceného Princi temnoty v podobě jednookého Wotana Helljägera. Tento řád se, krom jiného, soustředí také na ezoterické tradice severní Evropy a přítomnost dávné minulosti v evropské psyché, přičemž usiluje o dosahování osobního stavu vývoje/bytí označovaného jako Walhalla (The Order of the Trapezoid, [n.d.]). *Order of the Trapezoid* následně vedl i další člen *Temple of Set* Edred Thorsson. Ten pak ve svých dílech přímo propojuje koncepci *Temple of Set* se severským pohanstvím (*heathenry*) a v USA rovněž založil skupinu *Rune-Gild* zaměřenou na studium run a jejich užití v magické praxi (Granholm, 2009: 92, 96–97).¹³

Tento příklad rovněž dobře ilustruje situaci, že řada satanistů zároveň inklinuje k pohanství či satanismus s pohanstvím nějakým způsobem propojuje. To se týká například i jedné z nejextrémnějších variací současného satanismu v podobě původně britské satanistické organizace *Order of Nine Angles* (ONA), která má již

¹² Velkou veřejnou pozornost vzbudilo například odhalení bronzové sochy Bafometa se dvěma malými dětmi v Detroitu v roce 2015, kterou TST původně chtěla umístit před vládní budovou v Oklahomě na protest proti monumentu s desaterem a jakožto součást kampaně za oddělování státu od církve.

¹³ Thorsson založil rovněž roku 1987 organizaci *The Troth*, která se přímo zabývá severským pohanstvím.

dnes působnost i v dalších zemích. Jak popisuje Nicholas Goodrick-Clarke, ONA vznikla v 60. letech spojením tří pohanských templů pod vedení jisté čarodějnice, která později emigrovala do Austrálie. Podle vlastní mytologie ONA přímo navazovala na kult temné, násilnické bohyně, který údajně existoval v Anglii již kolem roku 4000 př. n. l. Jeho rituály se měly konat na prostranstvích v kamenných kruzích a souvisely s odlivem a přílivem kosmických energií a východem určitých hvězd. Tento kult údajně zachovávala hrstka jedinců zejména na velšském pomezí i po nástupu křesťanství. ONA pak tvoří jeho přímou kontinuitu. Vedení následně přebral David Myatt, který byl zároveň aktivní postavou britské neonacistické scény. Pod pseudonymem Anton Long údajně podle Goodrick-Clarke Myatt¹⁴ publikoval klíčové texty ONA a organizaci dále transformoval. Zavedl například satanskou mši, která vzývala Adolfa Hitlera coby vznešeného spasitele, jako formu „pozitivní blasfémie“. Obřady ONA byly také založeny na Stromu Wyrđ, pomocí čehož byl navazován kontakt s nadosobní kosmickou sférou akauzálních sil¹⁵, jež mají být vyvolávány i kvůli rozkladu stávajícího řádu a příchodu nového eonu. Satanismus má být podle Myatta prostředkem k vytvoření nového nebojácného jedince, jakožto nadčlověka v nietzscheovském smyslu. Vyžaduje i vykonávání činů, které jsou považovány za zakázané, nezákonné a zlé. Oproti *Church of Satan* či *Temple of Set* tak ONA schvaluje například i lidské oběti¹⁶. (Goodrick-Clarke, 2006: 271–280)

Samostatnou kapitolou spojení satanismu a pohanství pak tvoří black metal, kde se diskurz satanismu a pohanství často míchá dohromady. Od druhé vlny black metalu, která odstartovala na přelomu 80. a 90. let ve Skandinávii, zejména v Norsku, se pohanský diskurz v black metalu etabloval v rámci/vedle satanistického diskurzu. Ten byl od počátku black metalu v 80. letech skupinami jako Venom a Bathory postaven na zmiňovaném reaktivním paradigmaticky konformním satanismu, jež byl propojen i s hororovým diskurzem (Vrzal, 2015: 18–19)¹⁷, a který v druhé vlně reprezentoval i otevřeně antikřesťanskou ideologii. Ta se zde projevila i vlnou pálení kostelů. Někteří z účastníků této subkultury se pak přímo považovali (a považují) za satanisty nebo pohany, případně oboje dohromady (Patterson, 2013: 162). Severské skupiny jako Mayhem, Emperor, Darkthrone a Gorgoroth totiž vedle satanistického diskurzu zahrnují i témata chladné severské přírody (viz Mørk 2009: 181; Dyrendal, 2014: 28–29; Granholm, 2011: 528–530) a rovněž dávných pohanských dob¹⁸ s určitým prvkem patriotismu

¹⁴ Nad tím, zda je však skutečně Myatt Antonem Longem, se vedly diskuze, které ještě pokračují.

¹⁵ V této akauzální pandimenzionální a bezčasové sféře jsou podle ONA zároveň různá temná božstva (*dark gods*). ONA tak lze vnímat rovněž jako polyteistický satanismus.

¹⁶ Lidská oběť je pak spojována i s údajnou prehistorickou tradicí ONA, podle které měly být přinášeny oběti bohyni Bafomet o jarní rovnodennosti a na podzim s východem hvězdy Arcturus (Goodrick-Clarke, 2006: 274).

¹⁷ Ten rezonoval i se soudobou satanistickou panikou, kdy byli blackmetalisté mediálně a veřejně interpretováni v intencích nebezpečných konspirativních satanistických skupin (viz také Granholm 2011: 530) a vnímání právě jako uctívači ďábla. Blackmetalový satanismus zde však většinou vystupoval spíše jako transgresivní prvek k utváření subkulturní identity s velkou šokovou hodnotou a způsob provokace se zárukou kontoverze. Tím však na druhou stranu blackmetalisté ze satanistické paniky částečně těžili k utváření vlastního transgresivního subkulturního kapitálu.

¹⁸ Některé blackmetalové skupiny jako Enslaved satanistický diskurz úplně nahradily ve prospěch pohanských témat. Tento trend pak vedl i k vydělení celé větve pagan metal z black metalu nejen v rámci Skandinávie, ale i jinde v Evropě (viz také Vrzal, 2009).

a až nacionalismu, což vedlo i k propojení části blackmetalového spektra s krajní pravíci (viz Vrzal, 2009). Někteří blackmetalisté se tak začali vnímat i jako následníci dávných Vikingů a legitimizovali například žhářské útoky jako odvetu pohanství za christianizaci Norska.¹⁹ Tento mix satanistického a pohanského diskurzu je pak pro blackmetal typický dodnes.

Závěr

(Miroslav Vrzal)

Obecně lze tedy říci, že vztah pohanství a satanismu je poněkud asymetrický. Podoba tohoto vztahu z jedné strany souvisí právě s defenzivou pohanů vůči ztotožňování se satanismem a bojem o veřejný obraz pohanství v reakci na satanistickou paniku a již dřívější ztotožňování pohanství (zejména čarodějnictví) se satanismem. Moderní pohanství se tak od satanismu většinou distancuje. Jak pohané poukazují, rohatý bůh uctíváný některými pohanskými směry, není Satanem. Satan ani není běžně součástí pohanského panteonu nejznámějších pohanských organizací a je pohany považován za „výplod“ křesťanství a stejně tak často vnímají i satanismus. Někdy dochází i k akceptaci podobných představ satanismu, jaké byly reprodukovány v rámci satanistické paniky jeho odpůrci, kdy je satanismus vnímán jako uctívání křesťanského Ďábla, zahrnující i lidské oběti.

Vůči takovému pojetí satanismu jako uctívání satana s krvavými oběťmi se satanistické organizace a mainstreamové směry většinou, a to i výrazně veřejně, vymezují, i když některé organizace jako *Order of Nine Angles* nebo *Bestie di Satana* jsou k rituálním vraždám svolné, nebo je dokonce uskutečnily. Pohanství pak někteří satanisté vyčítají, že satanismus vnímá právě jako „obrácené křesťanství“, což většinou neodpovídá pojetí satanismu současných hlavních satanistických organizací a směrů. Ty neuctívají křesťanského Ďábla, ale konceptualizují Satana jako symbol rebelie, pokroku, individualismu, tělesnosti a sexuality, případně jako hybnou sílu v kosmu/přírodě či entitu přinášející člověku dar poznání a model k vlastní sebedeifikaci. Jimi prezentovaný satanismus pak v rámci své konstrukce věr a praktik běžně používá i odkazování se na předkřesťanská náboženství, bytosti a rituály, i když ty jsou následně zasazeny do víceméně dualistického „temného panteonu“²⁰, což na druhou stranu většinou není v souladu s intepretacemi samotných moderních pohanů, kteří s takovýmto dualismem příliš nepracují. Satanismus je nicméně vůči pohanství o něco otevřenější a odkazy na pohanství běžně užívá ke konstrukci sebe sama.

¹⁹ Podrobně k druhé vlně black metalu viz Moynihan & Soderlind (1998).

²⁰ Je však třeba mít na paměti, že tak činí často jenom v symbolickém smyslu, a někdy až v ateistickém pojetí, jak je tomu u *Church of Satan*, jež tak vlastně odmítá jejich teistickou intpretaci, vlastní některým pohanům, ale na druhou stranu i jiným satanistickým směrům jako *Church of Azazel*. Je tedy důležité mít na paměti, že jednotlivé pohanské i satanistické směry se liší i vůči sobě nazvájem v tom, jak samotná božstva pojmají.

Seznam použité literatury:

Prameny:

- Arnold, M. (2011). Witchcraft 101: Five Things Apologists Should Know. *Catholic Answers Magazine*. 11.10.2011. Nalezeno [12.7.2017] na: <http://www.catholic.com/magazine/articles/witchcraft-101>.
- Ashcraft, J. (2011). Are Pagans Satanists?. *The Bare Fisted Cleric*. 10.9.2011. Nalezeno [13.7.2017] na: <http://www.trueexorcist.com/2011/09/are-pagans-satanists.html>.
- Banerjee, N. (2007). Use of Wiccan Symbol on Veterans' Headstones Is Approved. *The New York Times*. 24.4.2007. Nalezeno na: <http://www.nytimes.com/2007/04/24/washington/24wiccan.html>.
- BBC (2002). Archbishop becomes druid. *BBC NEWS*. 5.8.2002. Nalezeno [4.3.2018] na: http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/wales/2172918.stm.
- Benedikt XVI. (2009a). *Encyklika Caritas in Veritate*. 29.6.2009. Nalezeno [13.7.2017] na: www.vatican.va/holy_father/benedict_xvi/encyclicals/documents/hf_ben-xvi_enc_20090629_caritas-in-veritate_en.html.
- Benedikt XVI. (2009b). If you want to cultivate peace, protect creation. *Message of His Holiness Pope Benedict XVI for the celebration of World Day of Peace*. 8.12.2009. Nalezeno [3.8.2017] na: http://www.vatican.va/holy_father/benedict_xvi/messages/peace/documents/hf_ben-xvi_mes_20091208_xliiii-world-day-peace_en.html.
- Berry, J. (2004). Tribunal hears claims of Satanic cult. *The Age*. 13.8.2004. Nalezeno [3.8.2017] na: <http://www.theage.com.au/articles/2004/08/12/1092102595224.html>.
- Bonewits, P. E. I. (2005). The Enemies of Our Enemies. *Neopagan.net – Isaac Bonewits' Cyberhenge*. Nalezeno [13.7.2017] na: <http://www.neopagan.net/Enemies.html>.
- Caldwell, S. (2011). How to cure a witch: Catholic Church issues guide in Britain to turn the tables on Harry Potter. *Mail Online*. 4.2.2011. Nalezeno [13.7.2017] na: <http://www.dailymail.co.uk/news/article-1353517/Catholic-Church-issues-guide-convert-Harry-Potter-witches-Christianity.html>.
- Česká pohanská společnost (n.d.). Pohanství. Nalezeno [4.3.2017] na: <https://pohanskaspolecnost.cz/pohanstvi/>.
- Elysia (2013). Hammer of Thor now VA accepted symbol of faith. *Llewelyn*. 10.5.2013. Nalezeno [3.8.2017] na: <http://www.llewelyn.com/blog/2013/05/hammer-of-thor-now-va-accepted-symbol-of-faith/>.
- Holmberg, E. (2008). Witchcraft and Satanism: Are they one and the same?. *The Forerunner*. 26.4.2008. Nalezeno [13.7.2017] na: http://www.forerunner.com/champion/X0044_Witchcraft_and_Satan.html.
- LaVey, A. S. (1972). *The Satanic Rituals: Companion to The Satanic Bible*. New York: Avon Books.
- LaVey, A. S. (1991). *Satanská bible*. Praha: Reflex.
- OBOD. Witch & Druid (n.d.). *The Order of Bards, Ovates and Druids*. Nalezeno [3.8.2017] na: <http://www.druidry.org/druid-way/other-paths/wicca-druidcraft/witch-druid>.
- Polák, J. A. (2009). Novopohanství a Satanismus. *THE ABYSS*, 13(2). Nalezeno [10.11.2017] na: <http://www.cirkevsatanova.cz/the-abyss-online.html>.
- Religious Tolerance (n.d.). *US Army chaplain's handbook: Excerpt on Wicca*. Nalezeno [1.10.2017] na: http://www.religioustolerance.org/wic_usbk.htm.
- Robinson, B. A. (1999). "The Burning Times Award" given to U.S. Rep. Bob Barr of Georgia. *Religious Tolerance*. 20.5.1999. Nalezeno [3.8.2017] na: http://www.religioustolerance.org/burn_aw2.htm.
- The Satanic Temple (n.d.). *LEARN*. Nalezeno [1.12.2017] na: <https://thesatanictemple.com/pages/learn>.

- The Order of the Trapezoid (n.d.). *Introduction*. Nalezeno [10.11.2017] na: <http://www.trapezoid.org/mission/statement.html>.
- The Witch Sanctuary (n.d.). The Laws of Witchcraft. *The Witch Sanctuary*. Nalezeno [1.10.2017] na <http://www.witchsanctuary.com/laws.htm>.
- Van Nattan, S. (n.d.). Wicca and Satanism: Are they really totally unrelated as Wiccans claim?. *Blessed Quietness Journal*. Nalezeno [13.7.2017] na: <http://www.blessedquietness.com/journal/housechu/wiccastn.htm>.
- Vera, D. (2005). *Is Satanism "Pagan"?*. Nalezeno [10.11.2017] na <http://theisticsatanism.com/pagan/Is-Satanism-Pagan.html>.
- Vera, D. (2006a). *Against Satanic Panics*. Nalezeno [15.11.2017] na <http://theisticsatanism.com/asp/>.
- Vera, D. (2006b). *Satanism and Nazism: Some reasons why they aren't compatible*. Nalezeno [15.11.2017] na <http://theisticsatanism.com/politics/Nazi/SatanismNazi.html>.
- Vera, D. (2011). *A brief introduction to the Church of Azazel paradigm*. Nalezeno [15.11.2017] na <http://theisticsatanism.com/CoAz/belief/intro.html>.
- Ward, T. P. (2014). Can The Satanic Temple teach Pagans about PR? *The Wild Hunt: Modern Pagan News and Commentary*, 9.12.2014. Nalezeno [1.12.2017] na <http://wildhunt.org/2014/12/can-the-satanic-temple-teach-pagans-about-pr.html>.
- Ward, T. P. (2017). Druid symbol approved for veteran headstones. *The Wild Hunt: Modern Pagan News and Commentary*, 24.1.2017. Nalezeno [1.10.2017] na <http://wildhunt.org/2017/01/druid-symbol-approved-for-veteran-headstones.html>.
- Zell, O. & Zell, M. G. (n.d.). Neo-Pagan Witchcraft vs Satanism: Confusions and Distinctions. *The Pagan Library*. Nalezeno [12.7.2017] na: http://www.paganlibrary.com/introductory/neo-pagan_satanism.php.

Sekundární literatura:

- Adler, M. (2006 [1979]). *Drawing Down the Moon: Witches, Druids, Goddess- Worshippers, and Other Pagans in America*. New York: Penguin Books.
- Bromley, D. G. (1991). The Satanic Cult Scare. *Society*, 28, 55–66.
- Cowan, D. E. & Bromley, D. G. (2013). *Sekty a nová náboženství*. Praha: Grada.
- Di Nola, A. (1998). *Ďábel a podoby zla v historii lidstva*. Praha: VOLVOX GLOBATOR.
- Dyrendal, A., Lewis, J., & Petersen, J. A. (2016). *The Invention of Satanism*. New York. Oxford University Press.
- Dyrendal, A. (2008). Devilish Consumption: Popular Culture in Satanic Socialization. *Numen*, 55(1), 68–98.
- Dyrendal, A. (2014). Satanism and Popular Music. In Ch. H. Partridge & E. S. Christianson (Eds.), *The Lure of the Dark Side: Satan and Western Demonology in Popular Culture* (pp. 25–38). London – New York: Routledge.
- Ezzy, D. (2003). What is a Witch? In: D. Ezzy (Ed.), *Practising the Witch's Craft: Real Magic Under a Southern Sky* (pp. 1–22). Sydney: Allen & Unwin.
- Flowers, S. E. (1997). *Lords of the Left-Hand Path: A History of Spiritual Dissent*. Smithville: Rûna-Raven.
- Goodrick-Clarke, N. (2006). *Černé slunce: Árijské kulty, esoterický neonacismus a politika identity*. Praha: Eminent.
- Granholt, K. (2011). "Sons of Northern Darkness": Heathen Influences in Black Metal and Neofolk Music. *Numen*, 58, 514–44.
- Granholt, K. (2009). Embracing Others than Satan: The Multiple Princes of Darkness in the Left-Hand Path Milieu. In J. A. Petersen (Ed.), *Contemporary Religious Satanism: A Critical Anthology* (pp. 85–101). Farnham: Ashgate.
- Guiley, R. E. (1989). *The Encyclopedia of Witches and Witchcraft*. New York: Facts On File.
- Hutton, R. (1991). *The Pagan Religions of the Ancient British Isles: Their Nature and Legacy*. Oxford: Blackwell.

-
- Hutton, R. (1999). *The Triumph of the Moon: A History of Modern Pagan Witchcraft*. Oxford: Oxford University Press, Digital Edition.
- Introvigne, M. (2016). *Satanism: A Social History*. Leiden: Brill.
- Lewis, J. R. (1999). *Witchcraft today: An Encyclopedia of Wiccan and Neopagan Traditions*. Santa Barbara: ABC-CLIO.
- Lužný, D. (1997). *Nová náboženská hnutí*. Brno: Masarykova univerzita.
- Moberg, M. (2009). Popular Culture and the 'Darker Side' of Alternative Spirituality: The Case of Metal Music. *Scripta Instituti Donneriani Aboensis: Postmodern spirituality*, 21, 110–128.
- Moynihan, M. & Søderlind, D. (1998). *Lords of Chaos: The Bloody Rise of the Satanic Metal Underground*. Los Angeles: Feral House.
- Mørk, G. (2009). With my Art I am the Fist in the Face of god: On Old-school Black Metal. In J. A. Petersen (Ed.), *Contemporary Religious Satanism: A Critical Anthology* (pp. 171–198). Farnham – Burlington: Ashgate.
- Patterson, D. (2013). *Black Metal: Evolution of the Cult*. Port Townsend: Feral House.
- Partridge, Ch. H. (2006). Satanismus. In Ch. H. Partridge (Ed.), *Encyklopedie nových náboženství: Nová náboženská hnutí, sekty a alternativní spirituality* (pp. 336, 340–342). Praha: Knižní klub.
- Petersen, A. J. (2009). Introduction: Embracing Satan. In A. J. Petersen (Ed.), *Contemporary Religious Satanism: A Critical Anthology* (pp. 1–24). Oxford: Ashgate.
- Petersen, A. J. (2005). Modern Satanism: Dark Doctrines and Black Flames. In R. J. Lewis & A. J. Petersen (Eds.), *Controversial New Religions* (pp. 423–457). New York: Oxford UP.
- Simpson, J. (1994). Margaret Murray: Who Believed Her and Why?. *Folklore*, 105/1994, 89–96.
- Strmiska, M. F. (2005). *Modern Paganism in World Cultures: Comparative Perspectives*. Santa Barbara: ABC Clio.
- Victor, J. S. (1990). Satanic Cult Rumors as Contemporary Legend. *Western Folklore*, 49(1), 51–81.
- Vrzal, M. (2009). „Satan, Ódin, Hitler“: Spojení satanismu, pohanství a ultrapravicové ideologie v black metalové subkultuře. *Sacra*, 7(1), 5–24.
- Vrzal, M. (2015). Okultní aspekty v metalové hudbě: Od hororového stylu k temné spiritualitě. *Sacra*, 13(2), 7–29.